

**Allâme Şemsüddin Muhammed b. Mahmûd Âmulî,
Nefâisü'l-Fünûn fî 'Arâyisi'l-'Uyân,
Tashih: Mirza Ebu'l-Hasan Şa'rânî (c. I ve III) ve Seyyid İbrahim Meyâncî
(c.II), İnitîşârât-ı İslâmiyye, Tahran 1381 / 2002 (2. baskı), c. I-III.**

Ali ERTUĞRUL*

Hicrî VIII. / Milâdî XIV. yüzyılda Farsça kaleme alınmış olan bu eser, isminden de anlaşılacağı üzere, edebiyat, dil, şiir, kıraat, fıkıh, tefsir, hadis, kelâm, tasavvuf, peygamberler, halifeler ve sultanlar tarihi, mezhepler tarihi, neseb, siyer ve meğâzî, felsefe, ahlak, mantık, hendese, nücûm, aritmetik, tıp, kimya, simya, rüya tabiri, hey'et, riyâzat, mesâlik ve memâlik, reml ve çeşitli oyunlar ile bilmeceler gibi İslâm ve İslâm öncesi dönemde gelişme kaydetmiş 160 kadar ilim ve disiplinle ilgili bilgileri içermektedir. Söz konusu ilim dallarından pek çoğu için, eserin yazıldığı dönem belki bir miktar geç sayılabilir. Zira bilindiği üzere, İslâm ilim, kültür ve medeniyeti açısından söz konusu asır, artık pek çok ilim dalında “klasik”lerin ortaya çıktığı ve alanla ilgili “şaheser”lerin yazılıp, hem alanın çerçevesini belirlediği hem de alanla ilgili tartışmalara bir nevi son noktayı koyduğu dönemin sonrasına tekabül eder.

Genel olarak “şerh ve haşiyecilik dönemi” olarak isimlendirebileceğimiz bu dönemde, bazı ilim adamları da, her alanda ortaya konulan eser ve çalışmaların tümüne değinmek veya en azından, belirli alanlarla ilgili temel bilgileri el altında bulundurmak, yani bir anlamda günümüzde “ansiklopedi”lerin karşılıdığı ihtiyacı gidermek amacıyla, kendilerine kadar ulaşan her alandaki ilmi birikimi devşirerek kapsayıcı ve kuşatıcı eserler vücûda getirmeye çalışmışlardır.¹ Haliyle kapsayıcı ve kuşatıcı olma

* Arş. Gör., Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. aertugrul71@hotmail.com.

¹ Tanıtmakta olduğumuz Âmulî'nin *Nefâisü'l-Fünûn*'u kadar çok çeşitli ilim dallarına değinmiyor ve bir ilimler tasnifinde bulunmuyorsa da, ayniyet arz eden konuları onunla aynı tarzda ansiklopedik olarak ele alan muasır bir başka eser de doktora tezi olarak çalışmakta olduğumuz Kadı Ahmed Niğedi (ö. 733 / 1333)'nin Farsça *el-Veledü's-Şefik ve'l-Hâfidü'l-Halik*'i'dir [Bu eserin içeriği için bkz.: Mehmed Altay Köymen, “Türkiye Selçukluları Tarihine Dair Yeni Bir Kaynak: el-Veledü's-Şefik”, *Belgeler Dergisi*, Cilt XV, Sayı 19, Ankara 1993, s. 1-22; Ali Ertuğrul, “el-Veledü's-Şefik, Eseri Erzışmend ez Evâhir-i Deverân-ı Selçûkiyyân-ı Anatolî (Telif 773 Kamerî)”, Farsça'ya tercüme eden: Nasrullah Sâlihî, *Kitâb-ı Mâhî Târîh ve Coğrafya*, Cilt 8, No: 6-7 (Sayı 90-91), Tahran 1384 / 2005, s. 19-25]. Yine ilmi birikimin yükselmeye başladığı dönemden itibaren zaman zaman Farabî ((ö. 339 / 950) *İhsâ'ül-Ulum* (50 kadar ilim dalından bahsedilir)), Harizmî ((ö. 387 / 997) *Mefâtihu'l-Ulum* (100 kadar ilim dalından bahsedilir)), Abdurrahman Bistâmî ((ö. 858 / 1454) *el-Fevâihü'l-Miskiyye fî'l-Fevâihü'l-Mekkiyye* (100 kadar ilim dalından bahsedilir)) Molla Lütfi ((ö. 900 / 1495) *Risâle fî'l-Ulûmî's-Şer'iyye ve'l-Arabîyye (Risâle fî Mevzû'ati'l-Ulûm)* (Tasnif dışı tutulan felsefî, tabii ve matematik ilimleri hariç 73 ilim dalından bahsedilir)) ve Taşköprü-zâde ((ö. 968 / 1561) *Miâhî's-Sâ'ade ve Misbâhü's-Siyâde* (300 kadar ilim dalından bahsedilir. Eseri, bizzat müellif *Medînetü'l-Ulûm* adıyla muhtasar olarak Türkçe'ye tercüme etmiştir.)) gibi bazı ilim adamları da Âmulî ile

hedefi, müellifleri, zorunlu olarak alanla ilgili bilgileri derinliğine ele alıp tartışmadan vermeye sevk etmiş, bir anlamda hedef, okuyucuyu meseleden haberdar etmekle sınırlandırılmıştır. Zira bunun aksini düşünmek, yüzlerce cilt kitap kaleme almayı göze almak demektir.

Bu bakımdan, aşağıda tanıtımını yaptığımız eserin de, hemen hemen kendi dönemine kadar gelen bütün ilim dallarındaki birikimden bahsetmeye çalışması, onu kaçınılmaz olarak yüzeyselliğe itmiş olmalıdır. Ancak her ne olursa olsun, *Nefâisü'l-Fünûn*'un sadece Hicrî VIII. / Miladî XIV. yüzyılda yazılmış bir eser olması bile, onu görülmesi ve ilgili her ilim dalı tarafından tetkik edilmesi gereken bir eser kılmaktadır. Müellifin, İlhanlıların çöküş döneminde yaşaması ve Muhammed Hüdabende Olcaytu (saltanatı: 703-716 / 1304-1316) tarafından Sultaniye'de 706 / 1307 tarihinde inşa ettirilen medreseye² müderris tayin edilmiş olması da eserin kıymetini artırmaktadır.

I. ve III. ciltlerin musahhihi olan Ebu'l-Hasan Şa'rânî, kaleme aldığı Ön-söz'ünde, daha önce (Hicrî 1309 ve 1317'de taş baskısı olarak) neşredilmiş bulunan *Nefâisü'l-Fünûn* metninde pek çok baskı hatası ve tashifler bulunduğunu, mevcut bulunan el yazması *Nefâisü'l-Fünûn* metinlerinde ise pek çok ibare ihtilafı, eksiklik ve fazlalık ile takdîm ve tehirlerin yer aldığını, bu nedenle kendisinin en eski ve diğerlerine göre en tam nüsha olan Mar'aşî Necefî kütüphanesindeki nüshayı neşre hazırladığını ifade etmektedir.

Nefâisü'l-Fünûn'un ilk nâşiri Seyyid Hidayetullah Müsterhamî tarafından ilk baskı için kaleme alınan Mukaddime ve Müellifin Hayat Hikayesi isimli kısa bölümü, musahhih Şa'rânî, bu ikinci baskıya da almıştır. Bu bölümde Müstarhamî, teracim ve tabakat kitaplarında müellifin hayatı ile ilgili olarak, babası Mahmûd'un Îlâm eyaletinin Eyvan şehrine bağlı Hôrân köyünden olduğu ve müellifin de Şah Hüdabende'nin maiyetinde bulunduğundan başka pek bir bilgi bulunmadığını söylemektedir. Müsterhamî burada, imamların ismeti bahsinde, "atıf vav"ı kısmında ve imamet konusunda müellifin dile getirdiği fikirlerinden yola çıkarak onun Şif-İmamî olduğunu ispat etmeye çalışmaktadır. Ayrıca müellifin, tanıtımını yapmakta olduğumuz mezkûr kitabından başka, *Şerhu Külliyyâti Kâûnî Ebu Ali Sina*, *Şerhu Külliyyâti Tıbbi Seyyid Şerîfuddin Îlâkî* ve *Şerhü Multasari'l-Usûli İbn Hacib* isimli eserleri de kaleme aldığını ifade etmektedir.

Şa'rânî tarafından kaleme alınan ikinci Mukaddime'de ise müellif ve eseri hakkında bir miktar daha malumat bulmak mümkün olmaktadır (s. 1-21). Müellif hakkında sadece Kadı Nûrullah Şuşterî / Tusterî'nin *Mecâlisü'l-Mü'minîn*'inde bilgi bulunduğunu ifade eden musahhih, ilk önce yukarıda Müsterhamî'nin isim vermeden Şuşterî'den naklen verdiği bilgileri tekrarlamaktadır. Bu bilgilerden, yukarıda

→ →

aynı tarzda ansiklopedik eserler kaleme almışlardır.

² Müellif, eserinde: "Onun [Muhammed Hüdabende] Ebvâbü'l-Birr medresesinin müderrislerinden biri olan bu zayıf" şeklinde bir ifade kullanmaktadır (*Nefâisü'l-Fünûn*, c. II, s. 261). Bilindiği gibi, Muhammed Hüdabende 704 / 1305 tarihinde Sultaniye şehrini inşa ettirmeye başlamış ve dört yıl zarfında, içinde her türlü hayır ve eğitim kurumunun bulunduğu büyük bir şehir yaptırmıştır (aynı eser, c. II, s. 257-8). Ancak, müellifin ifadesinde ismi geçen Ebvâbü'l-Birr, Tebriz'in batı tarafında Gâzân Han (ö. 703 / 1304)'ın emriyle 696 / 1297 yılında yapımına başlanan külliye'nin ismidir ve müellif de eserinde bu külliye'yi yine Ebvâbü'l-Birr ismiyle Gâzân Han'a nisbet etmektedir (aynı eser, c. II, s. 256-7). Sultaniye'deki külliye'nin de müellif tarafından aynı isimle anılması bir karışıklığa sebep olmaktadır. [Müellifin, kendi döneminin tarihiyle ilgili olan eserinin bu kısmı, tarafımızdan tercüme edilip neşre hazır hale getirilmiştir.]

zikredilenlere ilave olarak, müellifin döneminin alimlerinden çeşitli fenlere dair ilimler tahsil etmek için pek çok şehre gittiğini ve bu esnada Kabe'yi ziyaret vazifesini de yerine getirdiğini öğreniyoruz. Yine Âmulî'nin, eserinde, Sultan Muhammed Hüdabende dönemini anlatırken zikrettiği gibi, ismi geçen sultan tarafından Ebvâbu'l-Birr medresesinin on müderrisinden biri olarak atandığını anlıyoruz. Görünüşe göre müellif, Sultan Ebu Sa'îd'in ölümünden sonra (ö.736 / 1335) devletin içine düştüğü karışıklık ve anarşi nedeniyle Sultaniye'yi terk etmiş ve Şiraz'a gitmiştir. Şiraz'da medfûn bulunan büyük kimselerden bahseden Ebu'l-Kâsım Cüneyd-i Şirazi'nin *Şeddü'l-İzâr* isimli eserinde bildirdiğine göre de, burada 753 / 1352 yılında vefat etmiştir³.

Yine eserindeki ifadelerden müellifin, hayatının son demlerini Emirü'l-Mü'minîn'in haremi etrafında geçirmek niyetinde olduğu ve burada bütün fenleri kapsayan bir Kur'ân tefsiri kaleme almak istediği anlaşılmaktadır. Şiraz'da vefat ettiğine göre, ilk niyetini gerçekleştirememiş olsa da, o kaleme aldığı tanıtımını yapmakta olduğumuz eseriyle sadece Kur'ân tefsiri dalında değil, pek çok İslâmî ilim ve disiplinde konuların bazen muhtasar, bazen de bir hayli geniş olarak işlendiği "ansiklopedik" bir eser meydana getirmeyi başarmıştır.

Musahhihin müellif ve eseri hakkındaki bu mukaddimesinden sonra bir Fihrist yer almakta (22-23), bundan sonra da *Nefâisü'l-Fünûn*'un metnine geçilmektedir. Üç ciltten mürekkep olan (I. cilt: 1-23 + 1-595; II. cilt: 1-556; III. cilt: 1-576) *Nefâisü'l-Fünûn*'un ilk cildi'nin başı müellifin Mukaddime'si ile başlamaktadır (2-9). Bundan sonra ilmin şerefi ve fazileti ile ilgili olan Birinci Fâide (9-13), muhtasar olarak ilimlerin taksiminde dâir olan İkinci Fâide (14-16) ve kitabın tertibinin anlatıldığı Üçüncü Fâide (16-21) gelmektedir. Bu son bölümde müellif, takip ettiği yöntem binaen kitabını "ulûm-i evâhir" ve "ulûm-i evâil" olarak ikiye ayırdığını ve bu tabirlerden birincisi ile Hz. Peygamber'den sonra revaç bulan ilimleri, ikincisi ile de Hz. Peygamber'den önce revaçta bulunan ilimleri kastettiğini söylemektedir. Ayrıca anladığımız kadarıyla Âmulî, bölüm karşılığı olarak "makale" kelimesini, kısım karşılığı olarak "fen" kelimesini, başlık ve alt başlık karşılığı olarak da "fasıl", "bâb" ve "bahis" kelimelerini kullanmaktadır.

Bundan sonra müellif, ulûm-i evâhir dediği ilk bölüme giriş yapmaktadır. Dört makale içinde otuz altı fenne ayrılan bu bölümde seksen beş ilim dalına değinilir. Edebiyat ilimleriyle ilgili olan Birinci Makale, on beş fenni içermekte, bazen her fen de kendi içinde fasıl ve bablara ayrılmaktadır (22-328).

İlm-i hat (harflerin yazılması) hakkında olan Birinci Fen, bir mukaddime, kalem tıraş etmeye dâir bir fasıl ile harflerin tasviri ve yazılıp da okunmayan harflerle ilgili iki bابتan oluşmaktadır (22-32). Lügât ilmi hakkındaki İkinci Fen, altı fâideden müteşekkildir: Kelime vazetmek, kelime vazetmenin hikmeti, lafızların manaya delaleti, lügâtin kısımları, Arapçalaşmış kelimeler, lafızların manalarını bilmek (33-40). Üçüncü Fen sarf ilmi (40-54), Dördüncü Fen ıstikak ilmi (54-62), Beşinci Fen nahiv ilmi (63-76) hakkındadır. Me'âni ile ilgili olan Altıncı Fen ise beş fasıldan oluşur: Hüküm, müsnedün ileyh, müsned, cümlelerin birbirini takibi, taleb (76-91). Beyân ilmine dair olan Yedinci Fen, üç bابتır: Teşbîh, mecâz, kinâye (91-102). Bedî' ilmine

³ Mu'înüddin Ebu'l-Kâsım Cüneyd-i Şirazi, *Şeddü'l-İzâr fî Hattî'l-Evzâr 'an Ziivvârî'l-Mezâr*, tahşiye ve tashih: Muhammed Kazvîni, Tahran ş.h. 1328, s. 450-1.

tahsis edilen Sekizinci Fen iki fasıldır: Manevî sanatlar, lafzî sanatlar (102-130). Arüz ilmüne tahsis edilen Dokuzuncu Fen üç fasıldır: Mukaddemât, Arapça şiirin bahirleri ve arüz, Farsça şiirin bahirleri (130-154). Kâfiyeler ilmi hakkındaki Onuncu Fen sekiz fasıldan mürekkeptir: Kâfiyenin tarifi, Arapça şiirin kâfiyesi, Arapça şiirin kâfiyesindeki hareketler, Arapça şiirin kâfiyesinin kısımları, Arapça şiirin kâfiyesinin kusurları, Farsça şiirin kâfiyesinde kullanılan harfler ve hareketler, aslî ve ma'mûl kâfiye, Farsça şiirin kâfiyesinin kusurları (155-167). Takrîze dâir olan On birinci Fen altı fâideden oluşur: İlk şiir söyleyen kişi, şiir söylemenin câiz oluşu, Sahabe ve Tâbi'n'den nakledilen şiirler, şiir söylemenin şartları, şiir söylemenin keyfiyeti ve tertibi, şiirin söylemenin kusurları (168-182). Alfabetik sırayla verilen atasözlerinin açıklanmasına tahsis edilen On ikinci Fen otuz fasıla ayrılmış, bu fasıllardan bazıları da fâidelere bölünmüştür (182-234). Divanlar ilmüne dâir olan On üçüncü Fen, üç fâideden oluşmaktadır: Bu ilme ihtiyaç duyulmasının sebebi ve divânların keyfiyeti ile ma'rifet, münâcât, na't, ahlâk: güzelleştirmek, zamandan şikâyet, yolculuk, aşk ve ayrılık gibi konularla ilgili şiirler (235-275). İnşâ ilmüne dâir olan On dördüncü Fen dört fasıldan mürekkeptir. Bunlardan birinci fasıl, sultanlar, divan mensupları, emirler, kadılar, alimler, tabibler, müneccimler ve hatunların kendilerinden yüksek ve düşük makamlara yazarken kullanmaları gereken üslûpla ilgilidir. Diğer üç fasılda işlenen konular ise şunlardır: Emir, vezir ve meliklerin cevaplarında kullanmaları gereken üslûp, bayram tebriki ile çocuğun doğumunu kutlama mektuplarının başlangıç cümleleri, makam ve mansıplara tayin mektupları (275-302). Devletin gelir ve gider kalemleriyle ilgili olan istifâ ilmüne dair bilgilerin yer aldığı On beşinci Fen on fasıldan mürekkeptir: Divan ehlinin bilmesi gereken rakamlar, berât, ta'lîk, müsennâ, hesap çıkarma ve teslim-nâme yazma, ümmü'l-hesab çıkarmak, haşv ve bariz (ilaveler ve çıkarmalar) yapmak, terkîn (çizgi çekme), izâfât ve ilhâkât, bakî ve ziyâde olanları zikretmenin usûlü, rûznâmçe, tevcihât, kânûn ve gelir-gider defterleri, istifâ ehlinin bilmesi gereken ıstılahlar (303-328).

Şer'î ilimlere tahsis olunan İkinci Makale dokuz fenne, bazı fenler de fasıl ve bablara ayrılmıştır (329-568).

Kelâm ilmüne tahsis edilen Birinci Fen'de konuyla ilgili otuz meseleye değinilir: Sâni'in ilminin keyfiyeti, Sâni'in varlığını ispat, tevhid, Allah'ın zâtî ve sübûtî sıfatlarının keyfiyeti, ru'yetin keyfiyeti, âlemin hüdusu, fiillerin halki, me'âd, sevab, cezalandırma, hesap ve mizan, nübüvvet, nebilerin ismeti, imam nasbı hususu, Hz. Muhammed'den sonra gerçek imamın kim olduğu meselesi (329-359). Tefsir ilmüne dâir olan İkinci Fen altı fâideye ayrılmıştır: Allah'ın inzâl buyurduğu kitaplar, Kur'an sureleri, ayetleri, kelimeleri ve harflerinin sayısı, Kur'an-ı Kerim'in otuz iki ismi, tefsir ve te'vîl arasındaki fark, müfessirlerin tefsir yaparken bilmeleri gereken yirmi şart, isti'âze ve Fâtiha süresinin tefsiri (359-395). Hâdis ilmüne tahsis edilmiş olan Üçüncü Fen dört fâideye ayrılmıştır: Bazı hadis ıstılahları ve kitapları, hadisin kısımları, hadis nakli meselesi, İslâm, kader ve amellerin niyetlere göre olmasıyla ilgili üç hadis şerhi, iman, edeb, ahlak ve öğütlerle alakalı kırk hadise ilave olarak şer'î yükümlülüklerle ilgili de kırk hadis (395-419). Fıkıh usûlüne dâir olan Dördüncü Fen'de beş bab yer almaktadır. Bunlardan ahkamla ilgili olan bab, beş fasıla ayrılır: Hükmün tarifi ve kısımları, vâcib, hâkim, mahkûm ve mahkûmun aleyh ile ilgili meseleler. Kitapla ilgili bab ise altı fasla ayrılır: Kitabın tarifi ve kısımları, emir ve nehyin açıklanması, umûm ve husûs, mutlak ve mukayyed, mücmel ve mubeyyen, zâhir ve müevvel, nâsih ve mensuh. Diğer kalan üç bab da sünnet, icmâ' ve kıyas ile ilgilidir (419-449). Fıkıh

ilmine dâir olan Beşinci Fen, namaz, zekât, oruç ve hac ile ilgili dört baktan müteşekkildir (450-493). Kırâât ilmi ile ilgili olan Altıncı Fen ise 10 fasıldan mürekkeptir: Kırââtın ruhsatı, kırâât-i seb'a, kırâât-i seb'a üstadları, harflerin mahreçleri, idgâm ve izhâr, fetha ve imâle, râ'lar, lam'lar, isti'âze ve tesmiye, vakıf (494-520). Yedinci Fen hilâf ilmiyle ilgili olup beş fasıldır: Konuyla ilgili bazı ıstılahlar, bahs (konuşma), münazara adabı, uygun şekilde söyleme yolları ve konuyla ilgili birkaç nükte (521-537). Sekizinci Fen sicil kitaplarında geçen hukukî şartlarla ilgilidir. On fasıldan ibarettir: İkrar şekilleri, alım-satım şekilleri, kiralama şekilleri, şirket ve ortaklık akdi, vakıfnâmeler, vasiyetler ve hibeler, mehir-nâmeler ve boşanma belgeleri, vekâlet, haciz ve hüküm-nâmeler (538-568). Birinci cildin son kısmı olan Dokuzuncu Fen ise nebiler ve velilerden nakledilen ve bazı özel zamanlarda okunması gereken dualarla ilgili olup altı fasıldan ibarettir (568-595).

* * *

İkinci cildin başlangıcı olan Üçüncü Makale, tasavvuf ile irtibatlı ilimlerle ilgili olup beş fenne, bu fenler de fasıllara ayrılmıştır (2-128).

Sulûk ilmiyle ilgili olan Birinci Fen on fasıldan mürekkeptir: Sâlikin itikadı, sâlikin amelleri, sulûkun şartları, sâlikin adâbı, tezkiye ve tahliye, sâlikin makamları, sâlikin halleri, sulûk erbâbıyla ilgili ıstılahlar, halvet ve adâbı, semâ'î ve adâbı (2-42). Hakîkat ilmi hakkında olan İkinci Fen on iki fasıldan ibarettir: Ma'rîfetin ve tevhidin hakikati, nefsin hakikati ve onu kavramak, ruhun hakikati, kalbin hakikati, baş ve aklın hakikati, insan ruhunun örtüleri, melek ve melekûtta sadır olan bazı haller, nurların müşâhedesi ve mertebeleri, mükâşefeler ve mükâşefe türleri, zât ve sıfâtın tecellisi, vüsûl, mürîd ve murâdın hakikati (43-72). Mürâsada (gözlem) ile ilgili ilimlere dâir Üçüncü Fen on fasla ayrılmıştır: İlm-i farîzet ve fazîlet, ilm-i dirâset ve verâset, ilm-i kıyâm, ilm-i hâl, ilm-i hâtır, ilm-i zarûret, ilm-i si'at, ilm-i yakîn, ilm-i gayb ve ledünnî, ilm-i müvâzene (72-91). Dördüncü Fen ilm-i hurûf ile ilgilidir (91-110). Fütüvvet ilmi ile ilgili olan Beşinci Fen yedi fasıldan ibarettir: Fütüvvetin hakîkati, fütüvvetin mazharı, fütüvvetin şeref ve fazîleti, fütüvvete hazır olmanın şartları, fütüvvet almanın keyfiyeti, fetâların kullandıkları ıstılahlar, fetâların nitelikleri (110-128).

Muhâvere (konuşma, söyleşi) ilimlerine tahsis edilen Dördüncü Makâle yedi fenne ayrılmıştır (129-359).

Bunlardan muhavere ilimlerinin mahiyetiyle alakalı olan Birinci Fen beş babdan oluşur: Muhâvere adâbı ve sıfâtı, muhâverenin şartları, muhâverenin keyfiyeti, muhâverelerde anlatılan ve yapılan şeylerden bazıları, zariflikler ve şakalar (129-170). Bir başlık altında birleştirilerek tarih ve siyer ilimlerine tahsis edilen İkinci ve Üçüncü Fenler ise beş babdan müteşekkildir. Bunlardan, meşhur nebiler ve vasîlerinin siyer ve tarihleri ismini taşıyan birinci babta Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. İsa, Hz. Muhammed ve bu ulü'l-azm peygamberlerin haleflerinden bahsedilmektedir (170-202). Fars meliklerine tahsis olunan ikinci bab ise dört fasıldan oluşmaktadır: Pişdânî melikleri, Keyânî melikleri, Eşkânî melikleri ve Sasanî melikleri (203-223). Üçüncü babta Hıta ve Efrenc meliklerine işaret edilmektedir (223). Dördüncü bab, Hz. Peygamberden sonra hilafete geçip ümmetin işlerini yürüten halifelerin tarihine tahsis edilmiştir. Üç tâife şeklinde ele alınmışlardır: Râşid halifeler, Emevî halifeleri, Abbasî halifeleri (224-237). Beşinci bab, Abbasî halifelerinin döneminden müellifin zamanına kadar saltanat sürmüş olan Saffârî, Sâmânî, Deylemî, Gazneli, Selçuklu, Harzemşahlı ve Cengizhanlı sultanların tarihidir (237-263). Mîl ve nihâl kitaplarının

konusu olan mezhepler ve dinler tarihiyle ilgili olan Dördüncü Fen'de ise şu konulara temas edilmiştir: Çeşitli milletlerin ileri gelenleri, Yahudî fırkaları, Nasrânî fırkaları, Mecûsî fırkaları (264-270). İslâm fırkaları içindeki usûl (kelâm) ehli, yedi gurup içinde ele alınmıştır: Mu'tezile, Cebriyye, Sıfâtiyye, Hâriciler, Mürciyye, Va'fîdiyye ve Şî'a (270-280). Furû' ehli ise, iki gurup içinde verilmiştir: Ashab-ı hadis ve ashab-ı re'ÿ (280). Son olarak da Sâbiyye, Felâsife, Araplar ve Hindliler olmak üzere dört guruba ayrılan ehl-i hevâya değinilmiştir (280-287). İlm-i ensâb'a tahsis olunan Beşinci Fen'de Hz. Muhammed'in Hz. Adem'e kadar olan nesebi ile Hz. Ali'nin ve ehl-i beytin nesepleri ele alınmıştır (287-301). Gazveler ilmi ve Hz. Muhammed'in gazvelerine dâir olan Altıncı Fen'de yirmi dört büyüklü küçüklü gazvelerden bahsedilmiştir. Ehâcî (bilmeceler) ilmine tahsis olunan Yedinci Fen'de ilk önce alfabedeki her harfle ilgili bilmeceler verilmiş, daha sonra da nakledilmiş meseleler ve düşünülerek ulaşılan meseleler ile şahıs isimleri ve diğer isimlerle ilgili bilmeceler sıralanmıştır (334-359).

Böylece ulûm-i evâhir şeklinde tanımladığı ilimlerle ilgili kısmı tamamlayan Âmulî, ulûm-i evâil dediği, Hz. Peygamber'den önce revaçta bulunan ilimlerle ilgili ikinci kısma geçmektedir. Beş makale içinde otuz üç fenne ayrılan bu bölümde, yetmiş beş ilim dalıyla ilgili bilgilere değinilmiştir.

Bu kısmın Birinci Makale'si hikmete dâirdir ve üç fenni içermektedir. Bu fenler de çeşitli fasıl ve alt başlıklara ayrılmaktadırlar (359-440).

Tezhîb-i ahlâk veya siyaset-i medenî de denilen Birinci Fen on fasıldan mürekkeptir: Bu sanatın şerefi, ahlak ve onu değiştirebilmenin imkanı, tezhîb-i ahlâkın yolu, ahlakî olgunluğa tekabül eden faziletlerin cinslere hasrı, hikmet, şecaat, iffet, sehâvet ve adalet cinslerinin altındaki türler, bu cinslerdeki zıtlar, faziletlerin ortası ve faziletlere benzeyen haller, faziletleri kazanmanın sırası ve saadetin mertebeleri, nefsin sıhhatini muhafaza, nefsin hastalıklarına ilaçlar (359-394). Tedbir-i menâzil veya hikmet-i menzilî (ev yönetimi) de denen İkinci Fen yedi fasıldan oluşmaktadır: Menzile ihtiyaç duyulmasının sebebi ve onun erkânını bilmek, ev yönetimi, mal ve zaman yönetimi, ehlin (hanım, eş) yönetimi, çocukların yönetimi, kardeş ve akrabaların yönetimi, hizmetçi ve kölelerin yönetimi (394-412). Siyaset-i müdün (şehirlerin yönetimi) ilmiyle ilgili olan Üçüncü Fen altı fasıldır: Halkın şehirlere olan ihtiyacı ve bunun mâhiyeti, bu sanatın şeref ve fazileti, fazileti talep etme, cemiyet türleri, mülkün yönetimi, hizmetçilerin yönetimi ve meliklere tabi olmanın adâbı (412-441).

Nazarî hikmet usûlüne dâir olan İkinci Makale, dört fenne, bu fenler de çeşitli bab, fasıl ve bahislere ayrılmaktadır (441-544).

Mantık ilmine dâir olan Birinci Fen bir mukaddime ile iki baktan oluşur. Mukaddime, mantıka duyulan ihtiyaç ve mantığın konusu ile ilgili iki fâideye ayrılır. Birinci bab, tasavvurları kazanmaya dâir olup dört fasıldan oluşur: Lafızların manaya delaleti, lafızların taksimi, manaların müfrede taksimi, ta'rifât (tanımlar). İkinci bab ise tasdiklerin kazanılmasına dair olup beş fasıldan oluşur: Kaziyeler, şartiyye, kaziyelerin hükümleri, kıyas ile burhân, cedel, hitabet, şiir ve mugalatadan ibaret olan beş sanat (441-468). Felsefe-i ulâ'ya dâir olan İkinci Fen iki baktan mürekkeptir. Bunlardan ammenin işleriyle ilgili olan birinci babda altı fasıl vardır: Vücûd ve adem, mâhiyet, te'ayyün, vücûb ve imkân ile kadem ve hudûs, vahdet ve kesret, illet ve ma'lûl. İkinci Bab ise vücûdî, itibârî ve hâricî arazlara dâirdir ve dört fasıldan oluşur: A'râz ve ahkâmın cinslerinin sayısı, "kem" bahsi, "keyfe" bahsi, makûlat-ı bâkiyyeye işâret (468-492). İlm-i İlahî ile ilgili olan Üçüncü Fen üç baktan oluşur. Bunlardan

birinci bab, Vâcib Ta'âlâ'nın vücûdu ve niteliği ile ilgili on faslı içerir. İkinci bab ise akla müteallik bahislere dâir beş fasıldan, üçüncü bab da nefislerle ilgili bahislere dâir yedi fasıldan oluşur (493-518). İlm-i tabi'î ile ilgili olan Dördüncü Fen beş babdan oluşur. Bunlardan semâ'-ı tabi'î ile ilgili olan birinci bab beş fasıldır: Mekân, cihet, hareket, sükûn, meyl. Semâ ve âlem ilmüne dâir olan ikinci bab üç faslı içerir: Cismin hakikati, feleklerin ahkâmı, unsurların ahkâmı. Bundan sonra gelen üçüncü bab kevn (var oluş) ve fesada (yok oluş) dâir, dördüncü bab da yerdeki ve havadaki hadiselerin sebep ve illetlerini bilmekten ibaret olan âsâr-ı ulviye dâirdir. İkinci cildin son kısmı olan beşinci bab ise madenler, bitkiler ve hayvanlardan ibaret olan mevâlid-i selâse oluşturur (519-544).

* * *

*Nefâisü'l-Fünûn fî 'Arâisi'l-'Uyûn'*un üçüncü cildi, usûl-i riyâzîyle ilgili olan Üçüncü Makale ile başlamaktadır. Söz konusu makale dört fenden oluşur: İstiksât (hendese), usturnâmâ (nücûm), arismâtîkî (a'dâd) ve mûsikî (2-109).

Bunlardan Birinci Fen'in konusu olan istiksât ilminde, hendesî şekiller hakkında bilgi verilmektedir (2-26). Gök ve yerin durumu, feleklerin sayıları, hareketlerin miktarları, boyutlar ve cisimlerin niteliği gibi hususları içeren Usturnâmâ'ya dâir İkinci Fen'de on üç makale vardır. Bunlardan birinci makale ise on baba ayrılır: Usturnâmâ ilminin mertebeleri, göğün küre şeklinde ve hareketli olması, yerin küre şeklinde olması, yer semanın ortasında olmasaydı ne olurdu, zeminin intikâlî bir hareketinin olmaması, hareket çeşitleri, veterler (hipotenüs) ve dâirenin kısımları, öğlede güneşin yüksekliği, yıldızların doğduğu yerler. Geriye kalan on iki makale de zemin, güneş, ay, yıldızlar ve yönlerle ilgili bazı hususları içerirler (26-44). Arismâtîkî (sayılar) ile ilgili olan Üçüncü Fen dört baktan oluşur: Sayıların niteliği, izafet, şekillerle teşkili ve kısımları bakımından sayıların niteliği (45-72). Mûsikî ile ilgili olan Dördüncü Fen beş baktan oluşur. Seslerle ilgili olan birinci babda dört fasıl vardır: Sesin tarifi ve ortaya çıkması, nağme, ses ve nağmedeki keskinlik ve ağırlık, lahn. İkinci babda da dört fasıl vardır: Hasr-ı nisbet, bu'dun (boyutun) manası, boyutların kısımları, boyutların mertebeleri. Üçüncü bab üç fasıldır: İzâfet ve fasıl, boyutları taksim etmek, eb'âd-ı lahnî ile zü'l-erba'ayı taksim etmek. Dördüncü bab iki fasıldır: Elhân aletleri ve perde ve âvâzenin (ritim) hakikati. Beşinci bab iki fasıldır: İkâ'ın (ritim haline getirmenin) sınırı, ikâ'ın kısımları (73-109).

Tıb, kimya, simya, rüya tabiri, ilm-i ferâset, nücûm ahkâmı, eşyânın niteliği ve ilm-i hirefü't-tabii gibi furû'-ı tabi'î'ye dair ilimlerden oluşan Dördüncü Makale'de on fen yer almaktadır (109-365).

Bunlardan tıb ilmine dair olan Birinci Fen'de kısa bir mukaddime ile iki bab yer alır. Bunlardan tıbbın nazarî kısmıyla ilgili olan birinci babta beş fasıl vardır: Rükünler, mizaçlar, karışan şeyler ve kuvvetlilik, uzuvların teşrihi, hastalık ile sebepleri ve arazları, alametleri ve delilleri, yemek, içmek ve ilaç olarak kullanılabilir şeyleri tanımak. Amelî kısmıyla ilgili olan ikinci babta ise iki fasıl vardır: Bedenin sıhhatini muhafaza etmek, ilaçlar (109-157). Kimya ilmiyle ilgili olan İkinci Fen on fasıldan mürekkeptir: Kimyanın vukuunun imkanı, kimya veya iksir denilen taşın aslı, beyazlatmak ve sarartmak, ta'kid (dügümleme), tahlîl (çözme) ve teklîs (kirece dönüştürme), bu sanat icra edilirken alınması gereken tedbirler, sîm yapımı, altın yapımı, lâl yapımı, misk ve anber yapımı, bazı istilâhlar (158-183). Simya (teshîr ve tılsım) ilmüne dâir Üçüncü Fen altı fasıldır: Bu fennin fazilet ve şerefi, bu işle uğraşmanın şartları, tılsımlar, utarid, zühre, merih, müşteri, zühal gibi yıldızları davet

ilmi, azîmet ilimleri, yazarak çözüme ve bağlama (183-218). İlm-i ta'bir (rüya tabiri) ile ilgili olan Dördüncü Fen on iki fasıldır: Rüyanın keyfiyeti, sebepleri ve sıhhatinin şartları ile yorumlamanın adâbı, rüyada Allah'ın nurunun tecellisini, nebileri, sultanları, şeytanları, kıyamet gibi şeyleri görmek ve görülmüş bazı güzel rüyalar (219-270). İnsanın görünen azalarından ve bunların şekillerinden derûnî ahlakını ve batını sifatlarını bilmekle ilgili olan ilm-i ferâsete dair Beşinci Fen iki babdan oluşur: İnsanların görünen sûret, renk, şekil ve uzuvlarının nasıl bir ahlâka işaret eder ve bu alamete sahip olanlardan hangilerini tercih etmek gerekir (271-281). Yıldızların suffi alemdeki tesirleriyle ilgili olan ahkâm-ı nücûm ilmine dâir Altıncı Fen beş fasıldan oluşur: Yıldızların tesiri, seyyâreler (hareketli yıldızlar) veya sevâbitlerden (sabit yıldızlar) hangisi daha güçlüdür, geceleyin yıldızların tesiri, seyyar yıldızların nitelikleri ve işaretleri, burçların delâleti (281-302). İlm-i havâssa (nitelik) dair olan Yedinci Fen dört baktan oluşur: Dört ayaklı hayvanların nitelikleri, kuşların nitelikleri, deniz hayvanlarının nitelikleri, taşlardaki cevherlerin nitelikleri (303-345). Hirefü't-tabî'a (doğa bilimi) adı verilen Sekizinci Fen altı baktan oluşur: Tıbbü'd-devâb (hayvanlarla ilgili tıp) da denilen baytarlık, av kuşlarının durumu, beyaz elbiseye bulaşan her çeşit kiri temizleme, çiftçilik yapma, kesilen bir koyunun omuz kemikleri yoluyla kehanette bulunma, uzuvların seğirmesi (345-360). Nefisleri tanıma ile vehimleri kontrol altına almada riyâzeti kullanmakla alakalı olan ve tek bir başlık altında verilen Dokuz ve Onuncu Fenler iki fasla ayrılır: İlm-i dem ve ilm-i vehm (360-365).

İlm-i riyazînin dallarına dâir olan Beşinci Makale ise on üç fenden oluşur (365-576).

Bunlardan ilm-i hey'ete dâir Birinci Fen bir mukaddime ile yedi babdan oluşur: Alemdeki cisimlerin durumu, feleklerin hareketleri, hareketler ve feleklere nispetleri bakımından zemini ortaya çıkaran dairevî hareketler, sevâbitin (sabit yıldızların) durumu ve birinci ve ikinci harekete sebep olmaları bakımından onlarla ilgili ihtilaflar, uzunluk ve genişlik bakımından hareketlerin ortaya çıkmasında etkili olan kevâkibe (yıldızlarla) ilgili ihtilaflar, zemin sathının durumu ve iklimlerin zikri, bukâ'nın (yerleşmeye elverişli mahallerin) nitelikleri (365-393). Bir şeyi idrak etmek bakımından görme duyusunun o şeyi algılayarak bilinir kılmasıyla ilgili olan ilm-i menâzire dâir İkinci Fen altı fasıldan oluşur: Görmek, görmenin keyfiyetiyle ilgili ekoller, ışın hatlarının ayırt edilmesi, görünenler, aksetme yoluyla görmenin keyfiyeti, hayalde görme (393-408). Öklid'ten ve Macestî'den yararlanılarak yazılmış riyâzî ile ilgili kısa bir risale olan Üçüncü Fen ilm-i mutevassıtât olarak isimlendirilmiştir (408-413). Bilinmeyenleri çıkarmak yoluyla sayıyı bulmayla ilgili olan hesap ilmine dâir Dördüncü Fen bir mukaddime ve beş babdan oluşur: Çarpma, bölme, birbirine uygun düşen dörtlü sayılar, doğruyu doğruyla ve kûsûru kûsûrla nispet etmek, bilinmeyen sayıyı çıkarırken meydana gelen hatalar (413-430). Her iki taraftaki veya bir taraftaki istisnaları düşüp diğer tarafa bunları ilave etmekle ilgili bilinmeyenli hesaplamalara dâir Beşinci Fen, cebir ve mukabele ilmi olarak isimlendirilmiş ve konuyla ilgili altı hesaplama çeşidine yer verilmiştir (430-435). Belirli aletlerin yardımıyla bilinmeyen miktarları çıkarmayla ilgili olan ilm-i mesâhata (yüzölçümü) dâir Altıncı Fen dört fasıldan oluşur: Konuyla ilgili bilinmesi gereken bazı hususlar, yüzölçümü aletleri, kare, dikdörtgen, üçgen, daire v.d. yüzölçümünün nasıl yapılacağı, cisimlerin hacmi (435-446). Suvar-i kevâkib (yıldızların görünüşleri) ile ilgili olan Yedinci Fen'de, kuzey ve güney yıldızları ile bunların gökyüzünde hangi şekillerde görüldükleri işlenmekte-

dir (446-458). Zîc, takvim ve usturlab ile rasad aletlerindeki sayılarla ilgili olan rakamlar ilmine dâir Sekizinci Fen, yedi fasıldır: Takvim rakamları, usturlabın kısımlarını ve rakamlarını tanımak, usturlabın yükseklik kazanmasının keyfiyeti ve usturlabı kullanmak, yükseklikten doğanı ve doğandan yüksekliği anlamak, dönen şeyi tanımak ve düz ve eğri saat, on iki tür kareyi tanımak ve geçmiş yıldan gelecek yıl doğacak olanı çıkarmak, zeminden yüksek şeylerle ve nehir vadileriyle yüksekliği çıkarmak (459-474). Ana güzergahlar ve ülkelerle ilgili olan ilm-i mesâlik ve memâlike dâir Dokuzuncu Fen'de Arapların meskün bulunduğu şehirler, Mısır ve Kuzey Afrika şehirleri, Endülüs şehirleri, Efrenc ülkesi ve Hind ülkesi tanıtılmaktadır (475-500). Murabba'lar (karelerde) uyumluluk bakımından sayıların durumuyla alakalı olan vifk-i a'dad (sayıların uyumluluğu) ilmine dâir Onuncu Fen beş fasıldır: Mukaddime, tam uyumluluk bakımından sayıların durumu, tam olmayan uyumluluk bakımından sayıların durumu, karedeki isimler, uyumlu sayıların niteliği (501-537). Belirli şekillerden hayır veya şer olacağına dair istidlallerde bulunmakla ilgili olan ilm-i remle dâir On birinci Fen, sekiz fasıldır: Bu ilmi ilk vazeden kişi ve nasıl vazettiği, reml atmayı bilmek, remldeki on altı tür şeklin anlamını bilmek, mutluluk ve felaket anlamı taşıyan şekilleri tanımak, remldeki karelerin anlamını bilmek, şahitler ve şahitlerin hükmünün keyfiyeti, gizli şeyleri çıkarmak, her bir karedeki her bir şekle göre hüküm vermek, (537-556). Savaş aletleri ile suları nakletme ve yukarı kaldırma gibi işlerde kullanılan aletlerle alakalı olan ilm-i hiyele dâir On ikinci Fen, iki fasıldır: Yapımı ustalık isteyen aletler, riyâzî ilimlerden olmayıp garib ilimlerden sayılan işlerle ilgili aletler (557-560). Oyunlar ilmiyle ilgili olan On üçüncü Fen beş fasıldan mürekkeptir: Satrancın mahiyeti, satranç çeşitleri, oyun taşlarının dizilmesi ve nitelikleri, tavla, gizlenmiş şeyleri bulmak (561-576).

Böylece tanıtımını yapmış olduğumuz bu eser, hemen hemen her ilim dalı ve disipliniyle ilgili bilgiler ihtiva etmesi ve müellifinin, daha önce de ifade etmiş olduğumuz gibi, İlhânlı sultanlarının mâiyetindeki dönemin önemli alimleri arasında yer alması yönüyle, başta ilim tarihçileri olmak üzere dönemin tarih ve kültürüyle uğraşan her araştırmacı için önemli bir kaynak olma hüviyeti taşımaktadır. Musahhihin, mesaisini sadece metni neşretmeye hasrederek müellifin konulara yaklaşım tarzı ve bakış açısı ile ilgilenmeyip kaynaklarını ortaya koymamış olması, eserin bir de bu gözle okunmasını zorunlu kılmaktadır.

